

ОСОБЛИВОСТІ ГЕНЕЗИ ЖАНРУ ЕСЕ

Торговець Ю.І.,

Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті розглядається питання виникнення, становлення та розвитку жанру есе в різних літературних традиціях світу. Особлива увага приділяється виявленню історичних та соціально-політичних причин і передумов, що зумовили його появу. Визначаються диференційні текст-типологічні риси есе на початковому етапі його існування.

Ключові слова: есе, рефлексія, особистість автора, праесеїстика.

Доба постмодернізму відкриває шлях для розвитку і вдосконалення всіх жанрів літератури. Свобода форми та змісту, яку проголошує література ХХІ століття, стала особливо сприятливою для актуалізації художньо-публіцистичного жанру есе, який тяжіє до свободи і подекуди парадоксальності.

Хоча традиційно зазначають, що виникнення жанру есе припадає на ХVІ століття, що пов'язують з публікацією книги М. Монтеня «Досліди», цілісна теорія жанру до сих пір не склалася і, як влучно зазначила Л. Кайда: «Місце есеїстики в філологічній науці так само туманне, як і Британська столиця на полотні К. Моне «Лондон у тумані»... Есе не увійшло в поетику, загальної концепції жанру немає, навіть в енциклопедичних словниках воно з'явилося не так давно і зі звичним розмитим тлумаченням» (переклад наш. – Ю.І.) [8, с. 264]. Але все ж таки історія жанру налічує багатокітву історію, і тому не викликає сумніву той факт, що в ході свого історичного розвитку есе зазнало значних змін. Це, в свою чергу, ускладнює роботу дослідників у спробах створити єдину теорію жанру: «Постійно оновлюючись і змінюючись від автора до автора, есеїстика не піддається чіткому визначенню своєї специфіки» [7, с. 13].

Поряд з порівняною недослідженістю теорії жанру існують і певні питання з приводу його виникнення, становлення та розвитку в окремих національних літературних традиціях. Дослідженню функціонування есе в окремих національних традиціях присвячені праці В.І. Березкіної, О.І. Дурової, К.В. Загородневої, Н.В. Єгорової, Н.Б. Руженцевої, Л.В. Садикової, М.Г. Хелаї. Отже, метою дослідження є виявлення *особливостей генезису жанру есе*. Поставлена мета вимагає розв'язання низки завдань: виявлення особливостей генезису жанру есе в різних *національних літературних традиціях*; встановлення факторів, які сприяли виникненню та розвитку есе.

Перед тим, як перейти безпосередньо до розгляду питання генезису есе в різних національних літературах, треба зупинитися на дослідженні етимології жанру, що, на нашу думку, є не менш важливим.

Слово «есе» відомо у французькій мові з ХІІ століття і походить від пізньолатинського *exagium, pesage, poids*, що означає «спроба; вага». Подальший розвиток цього слова спонукав до появи нових слів – таких, як *experimentation, debut, equisse*, значення яких у загальному вигляді уявляється як перша спроба, намагання письменника, художника, філософа, вченого викласти свої висновки і думки стосовно проблем, які їх хвилюють [12, с. 7].

Поряд з «есе» в наукових колах дуже часто вживається форма «есей» і деякі науковці вважають, що воно є доречнішим, адже повністю відображає походження слова та його оригінальну вимову [19, с. 48]. Відомо що, *essai* («спроба», «проба», «нарис») має латинське коріння *exagium* – «терези, вага, гиря, зважування, вимірювання» і, у свою чергу, походить від латинського *exigo, exegi, exactum, exigere*. Лексема *exigo* складається з префікса *ex* – «з, від» і одного з основних дієслівних коренів «назад», «рухати, діяти», що в результаті призводить до її багатозначності. На тлі перетворення латини у французьку мову було втрачено несиметричний поділ на префікс і корінь, а також поділ на вибухові приголосні [k] (в *ex*) і [g]. Завершальною метаморфозою і стала реінкарнація французького *essai* у російське есе (переклад наш. – Ю.І.) [5].

Існування варіанту есей, відповідно, має глибоке історичне коріння, адже зародження і поширення такої форми пов'язане з етапом перебування України у складі Росії. На тому історичному етапі в Україні були поширені російські норми правопису, а російське дворянство ХІХ ст. орієнтувалося на французьку мову та культуру, що і привело до появи варіанту *есей* [19, с. 48]. У роботі ми дотримуємося традиційної точки зору на вимову цього слова і будемо використовувати форму «есе».

Варто зазначити, що, по-перше, коріння есе сягають жанрових форм меніппової сатири і сократичного діалогу. По-друге, історичними причинами його виникнення були суспільно-політичні зміни в Європі періоду Відродження – зародження і розвиток класу буржуазії, і світоглядні зрушення в масовій свідомості епохи Ренесансу – руйнування теоцентричної моделі світу зі заміною її на антропоцентричну.

Історично жанрова форма есе формується і набуває своєї специфіки в руслі тих форм інтелектуального письма, яким була властива підвищена рефлексія і висока роль оцінки [6, с. 197]. Отже, аналіз генезису жанру есе слід почати з твердження М.А. Балаклицького, В.І. Березкіної, Л.Г. Кайди, Л.В. Садикової про те, що коріння есеїстики потрібно шукати в працях античних мислителів, а саме Аристотеля, Горація, Квінтіліана, Лонгіна, Фулідіда, Тацита, Августина, Цицерона, Боеція, Аврелія, Платона, Марка Аврелія й Тертуліана, які містять певні елементи есе. Дійсно, початок есеїстичного стилю та есеїстичного трактування теми можна прослідкувати вже в діалогах Платона, і взагалі у творах, де на перший план виступає особистість автора, що виявляється в індивідуальній інтонації та в інших стилістичних елементах самовираження і самоаналізу [15, с. 33].

Таким чином, основними рисами, які дозволяють віднести вищезгадані твори до праесеїстики є чітко виражена авторська позиція, багатогранність авторського «я», суб'єктивність оцінних суджень, рефлексивний характер дослідження теми і ґрунтовність її аналізу, пристрасність викладу й витонченість стилю. Зазначимо, що ці твори античних митців не можна назвати есе у сучасному розумінні цього слова, адже в літературі зазначеного періоду «відсутня особистість з її неповторним «я» як «самість», відсутня філософська рефлексія з приводу саморозвитку індивідуального, самобутнього духу, відсутній діалог з самим собою» [7, с. 8].

З позицій історико-літературного процесу знаковим є той факт, що жанри, подібні до європейського есе, виникають насамперед на Сході. «Засновницею» цього жанру в Японії вважають Сей Сьонагон – фрейліну імператорської свити, що назвала свій твір «Записки біля узголів'я». Головне місце в книзі зайняли думки і спостереження, по-новому розкривалися звичні речі, явища, події навколишнього життя – від нічного візиту коханця до спостереження вподобаних авторкою гір, храмів, природних явищ, кумедних випадків, рис людей, думок, відчуттів, віршованих експромтів тощо [3, с. 55]. Сей Сьонагон та японський поет і есеїст XIII ст. Камо-но Тьомей, найвідомішою роботою якого є «Записки з келії», писали свої твори у стилі «дзуйхіцу», що означає «вслід за пензликом». (М.А. Балаклицький, К.А. Зацепін, Л.Г. Кайда, О.В. Маськова, Г.Д. Швець, С.В. Шебеліст, В.Б. Шкловський). Дзуйхіцу – жанр стародавньої японської літератури, який постає своєрідним синтезом письма і малювання, таким собі чорно-білим кіно, що встигає зафіксувати творення думок і вражень, тонких обрисів весняного краєвиду і барв улюбленого кімоно, снування спогадів, віршів, жартів – словом, усього, з чого врешті складається людське життя. Найближчим відомим відповідником дзуйхіцу слугує есе [11, с. 50], яке вважається аналогом есе через те, що не передбачає будь-якої послідовності викладу думок, а розглядається як запис думок, спогадів, вражень у тому порядку, в якому вони спадають на думку автору. Есе, подібне до дзуйхіцу своєю мозаїчністю та незавершеністю, проте все ж є цілісним, завершеним твором, оскільки зовнішня незавершеність належить до одного із проявів жанрової специфіки. Японський жанр «дзуйхіцу», так само як і китайський «суїбі» та корейський «псехоль», подібно до монтенівського есе, є творами змішаного змісту [16, с. 9–10]. До спільних у зазначених жанрах належать особистісні роздуми, переживання, свобода у виявленні почуттів.

У Франції широкого вжитку поняття есе набув у XVI столітті, що пов'язують з виходом у 1580 році книги французького мислителя Мішеля Монтеня «Досліди», яка на думку дослідників (М.А. Балаклицький, Л.Г. Кайда, О.А. Королева, Т.Ю. Лямзіна, А.А. Муравьева, Л.В. Садикова, Г.Д. Швець, С.В. Шебеліст, В.Б. Шкловський, Ю.В. Чудинова) і поклала початок есеїстики. На думку А. Гартл, Монтень буквально створює есе як форму філософії: форма есе радикально нова, але вона залишається в межах діалогічного підходу Платона-Сократа [20, с. 64]. Проте, у тлумаченні Монтеня есе збагачується ще одним значенням: «передати особистісний, а також загальнолюдський досвід». У «Дослідах» Монтень показав цінність індивідуального сприйняття, неповторність особистісного досвіду, адже об'єктом пізнання, описів та дослідження його творів постає людина, її розвиток та самопізнання.

Отже, есе зародилося як форма особистісного вираження, подекуди самоаналізу, оскільки воно надавало можливість вільно й невимушено розмірковувати на різні теми. Зародження жанру есе у Франції стало можливим лише за певних історичних, політичних та соціокультурних умов. Знаковим з цього приводу вбачається те, що саме доба Відродження, яка прийшла на зміну

Середньовіччю, стала «ковтком свіжого повітря», сприяла пробудженню творчих сил соціуму, духовному перевороту, розвитку творчого джерела в особистості, у результаті чого відбувається зміна суспільного світогляду, що уможливило появу і розповсюдження есе (М.А. Балаклицький, О.В. Маськова, А.А. Муравйова, Л.В. Садікова, Г.Д. Швець, С.В. Шебеліст, В.Б. Шкловський, Ю.В. Чудінова). Саме в епоху Відродження «відбувається радикальна зміна, звернення до людини: акцент світобачення переноситься з надсвітової особистості на реального індивіда в його людському існуванні» [7, с. 9]. XVII століття ознаменувалося науковою і технічною революцією, формуванням нового типу культури, який поставив у центр своїх інтересів людину і навколишній світ. Зміни в суспільній свідомості і переосмислення основ життя і віри, ролі людини в суспільстві і її взаємозв'язку з природою стимулювали активну дискусію в інтелектуальних колах, що знайшло своє відображення у зростанні популярності таких публіцистичних типів тексту, як есе.

У силу своїх текст-типологічних особливостей есе дозволяло швидше реагувати на зміни, що відбувалися в соціумі. Коротка форма і невимушений стиль розповіді робили його привабливим видом творчості для авторів, доступним і зрозумілим для широкого кола читачів, що, у свою чергу, сприяло його резонансності. Таким чином, есе виступало одним із способів комунікації з питань, які хвилювали суспільство, що в цілому й зумовило його соціально-етичну та естетичну тематику [4, с. 156].

Проте розвиток французької есеїстики пов'язаний не лише з ім'ям її основоположника. У Франції XVII ст. есеїстичні елементи активно вписуються й у філософсько-теологічні медитації Н. Мальбранша, і в роботи Б. Фонтенеля – зачинателя науково-популярної есеїстики. «Бесіда про три єдності» (1660) П'єра Корнеля – важливе критичне есе, що здійснило важливий вплив на віршоване есе «Мистецтво поетичне» (1674) Ніколя Буало. Характери Теофраста вважаються попередниками твору «Характери, або Вдачі нашого часу» (1688) Жана Лабрюйєра [1, с. 17].

Історичний розвиток жанру есе у французькій літературній традиції можна представити у такий спосіб: XVI ст. – М. Монтень, Е. Боесі; XVII ст. – Ж. Лабрюйєр, Б. Паскаль; XVIII ст. С. Бернар, Л. Вовенарг; XIX ст. – Ш. Монтеск'є, Ж. Леметр, Ш. Сент-Бев, Ж. Мішле; XX ст. – А. Камю, А. Моруа, Ж.-П. Сартр [12, с. 9].

Виникнення есе в англійській літературній традиції пов'язане з революцією 1638 року. Цей жанр можна зрозуміти лише у зв'язку з його корінням, ідейно-естетичною боротьбою епохи. Появу есе в Англії відносять до XVI – XVII ст., часу наростаючого історичного конфлікту, де вони створюються письменниками, які пройшли через кризу гуманізму, а саме – Джонном Донном (1573–1631), Р. Бертоном (1576–1640), Т. Брауном (1605–1682) [2, с. 5].

Першим англійським есеїстом прийнято вважати Ф. Бекона, який написав «Досліди» (1597) латинською мовою, а потім переклав їх англійською. У нього відсутні абстрактні роздуми, він відштовхується від споглядання і пише простою і доступною мовою [17, с. 270].

Подальший етап розвитку англійської есеїстики припадає на кінець XVII – початок XVIII століть, що пов'язано з творчістю англійських журналістів Джозефом Аддісоном та Річардом Стилом, які друкували свої есе в англійських виданнях «Балакун» (“The Tatler”, 1709–1711), «Глядач» (“The Spectator”, 1711–1712), «Опікун» (“The Guardian”, 1713), «Англієць» (“The Englishman”, 1713–1714). В есе Дж. Аддісона і Р. Стила існувала певна жанрова синкретичність: у них поєднувалися риси газетної хроніки, публіцистичної замітки, фейлетону, літературно-критичної статті, гумористичної новели [17, с. 271]. Основними рисами есе Дж. Аддісона і Р. Стила були умоглядні міркування, гумористичні замальовки та повчальність, прагнення авторів не просто поділитися своїми думками на визначену тему, але закінчити їх моральними висновками [10, с. 275–276]. Англійське журналістське есе цього періоду починає виконувати також і виховну функцію.

У США есе як самостійний літературний жанр набув поширення наприкінці XVIII століття. Американський есеїзм того часу пов'язаний з політиком Бенджаміном Франкліном. Основними темами есе Б. Франкліна були політика і релігія, хоча він успішно поєднав суб'єктивне есе з політичною сатирою [17, с. 271]. Б. Франклін друкував свої повчальні есе, які були важливою складовою естетики Просвітництва, в газеті «Новоанглійські куранти» (“The New England Courant”) – першій газеті вільній від державного контролю, що відстоювала ідеї свободи слова. Бенджамін Франклін тривалий час публікував вісім повчальних есе під пародійною маскою «вдова Сайленс Дугуд». Серія есе під назвою «Нотатки вдови Дугуд» – важливий етап формування національної традиції в американській есеїстиці. Конкуренцію йому складала тільки формальні есе Джонатана Едвардса. Джордж Медисон з іншими авторами «Федераліста» (1787–1788) розвивав мільтонів-

ську традицію логічного і серйозного есе, а Вашингтон Ірвінг став першим великим літературним есеїстом в історії США, зібравши твори цього жанру в збірники «Салмагунді» (1807–1808), «Книга ескізів» (1820), «Сідало Волфера» (1855) [1, с. 20].

У ХХ столітті особливий вплив на розвиток жанру есе зробив Марк Твен, який «запровадив новий, гумористичний різновид суб'єктивного псевдоавтобіографічного есе, з його специфічним оповідачем – плутаником і недотепою» [1, с. 20].

Наявні дослідження проблеми зародження і становлення жанру есе в російській літературній традиції показують, що це питання належить до малодосліджених. Так, Л.Г. Кайда першими працями есеїстичного характеру в російській літературі вважає твір Феофана Прокоповича «Духовний регламент», який характеризується як публіцистичне есе. Також на думку дослідниці попередником есе виступає давньоруський жанр «слово», який має певні спільні риси з есе: «Близькість зовнішня – в манері давніх руських авторів розмірковувати над проблемами філософії, релігії, буття. Близькість внутрішня – в композиційно-мовленнєвій моделі спонтанного розвитку думки, семантичним центром якої виступає заголовок «Слово о ...» [8, с. 285].

У ХVІІІ – на початку ХІХ ст. російська есеїстика існувала в формі загострених полемічних роздумів над глобальними проблемами. Яскравим прикладом есе того періоду є твори П. Плавильщикова «Театр», «Комедія», де осмислюється боротьба за самобутність російського мистецтва. У російській есеїстиці пізнішого періоду есе відповідає соціально-політичній ситуації в суспільстві: відчуття змін, велика різноманітність літературних течій, шкіл, груп, члени яких намагаються знайти відповіді на безліч запитань. До широко відомих есе того часу належать тексти І. Буніна «Недоліки сучасної поезії», Д. Мережковського «Про причини занепаду і про нові течії сучасної російської літератури» [9, с. 92–93].

Російська есеїстика ХХ століття відрізняється різноманітними напрямками, що відбивають всі сфери життєдіяльності людини і суспільства, а саме філософську, релігійно-філософську, культурологічну, історіософську, соціально орієнтовану, наукову, літературознавчу проблематику [13, с. 236]. На початку ХХ століття до жанру есе зверталися російські письменники В. Іванов, Д. Мережковський, Андрій Бєлий, Л. Шестов, В. Розанов, пізніше І. Еренбург, В. Шкловський, К. Паустовський [14, с. 6].

У свою чергу відмітимо, що причиною розквіту есе в російській літературній традиції стали соціальні і політичні конфлікти, які сколихнули Росію: війни, реформи, політичні і громадянські кризи, культурні зміни [14, с. 30]. Знаковим є й той факт, що на теренах Росії есеїстика почала стрімко розвиватися лише в ХХ ст., адже «в силу певних історичних та ідеологічних причин есеїстика в Росії була під неофіційною забороною і отримала можливість «офіційного» існування і функціонування лише в останні 10–20 років» [14, с. 5].

Історія української есеїстики як і теорія цього жанру ще не досліджена, проте наявність есеїстичних рис спостерігається в творах щоденникового, літературно-критичного та нарисового характеру в доробку Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, тобто у жанрово-стильовій системі літератури ХІХ століття. З 60-х – 70-х ХХ ст. у прозових творах П. Тичини, М. Рильського, О. Сизоненка, О. Гончара, Д. Павличка та інших митців з'являється тенденція до суб'єктивації, інтимізації, філософування, що призвело до виокремлення і утвердження есе як самостійного жанру [18, с. 5].

Розквіт української есеїстики спостерігаємо після здобуття Україною незалежності. Переломний характер епохи, постійні драматичні зміни соціально-філософських засад життя вимагали індивідуального осмислення, цариною якого й стала есеїстика [1, с. 24]. Представниками сучасної української есеїстики постають Микола Рябчук, Ніла Зборовська, Віктор Неборак, Юрій Андрухович, Оксана Забужко, Євгеній Баран, Іван Андрусак, Олександр Бойченко, Сергій Жадан, Олександр Шкляр, Володимир Цибулько та ін.

Отже, есе, як жанр і тип тексту, своїм корінням сягає античних часів, проте основною підставою для віднесення певних зразків античної літератури до витоків есеїстики вважається домінування в них індивідуально-авторського начала. У свою чергу, зародження та подальший розвиток есе в різних національних літературних традиціях супроводжувався глибокими соціальними та політичними змінами, післяреволюційними та післявоєнними кризами. Відносна популярність есе, перш за все, була спричинена його зорієнтованістю на особистісне переживання, руйнування стереотипів мислення, відкритістю, можливістю нового осмислення старих проблем.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі ми вбачаємо в дослідженні особливостей функціонування есе в американській літературній традиції початку ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балаклицький М.А. Есе як художньо-публіцистичний жанр : Метод. матеріали для студ. зі спец. «Журналістика» / М.А. Балаклицький. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 74 с.
2. Березкина В.И. Формирование и пути развития жанра эссе в английской литературе XVII века: Учебное пособие. – Днепропетровск : ДГУ, 1984. – 116 с.
3. Беспалько Ю.А. Лингвостилистические особенности эссе на примере произведений Дж.Б.Пристли / Ю.А. Беспалько // Молодежь и наука: реальность и будущее: Материалы II Международной научно-практической конференции. Филологические науки. – 2009. – Том IV – С. 54–56.
4. Дьяченко С.Н. Эссе как тип текста: теоретический и методологический аспекты / С.Н. Дьяченко // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 230. – С. 155–58.
5. Жолковский А. Эссе. Иностранная литература. 2008. – № 12. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/inostran/2008/12/zhz10.html>
6. Зацепин К.А. «Мыслить литературой» или эссе как художественный феномен / К.А. Зацепин // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». – 2007. – № 2 – С. 195–209.
7. Иванов О.Б. Эссе в европейской философской и художественной культуре : Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. философских наук : спец.: 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология и философия культуры» / О.Б. Иванов; Сев.-Кавказ. научн. центр высш. шк. – Ростов-на-Дону, 2004. – 22 с.
8. Кайда Л.Г. Композиционная поэтика текста: монография / Л.Г. Кайда – М. : Флинта: Наука, 2011. – 408 с.
9. Кайда Л.Г. Стилистика текста: от теории композиции к декодированию: учебное пособие / Л.Г. Кайда. – М. : Флинта, 2004. – 208 с.
10. Королева О.А. Жанр эссе в творчестве Д. Аддисона и Р. Стиля / О.А. Королева // Филология. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2007. – № 6. – С. 274–277.
11. Москалец К. Про дзуйхіцу // Український журнал. – 2011. – № 4. – С. 50.
12. Садикова Л.В. Жанр есе у французькій літературній традиції / Л.В. Садикова // Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Наукові записки. Сер. Літературознавство. – Х., 1997. – Вип. 6 (11). – С. 7–11.
13. Садыкова Л.В. Проблематика русской эссеистики: типология и динамика / Л. В.Садыкова // Литература в контексті культури. – 2008. – № 18. – С. 234–242.
14. Садыкова Л.В. Русское эссе XX века. Художественное своеобразие. Динамика жанра / Л.В. Садыкова. – Донецк : Норд-Пресс, 2009. – 405 с.
15. Степанова Т.М. Литературная публицистика русского зарубежья. Мотивы. Тенденции. Имена: Учебное пособие для студентов факультетов филологии и журналистики – Майкоп. 2005. – 164 с.
16. Хелая М. Г. Грузинское советское литературное эссе (20-е годы) : Дис. канд. филол. наук : 10.01.02 / М. Г. Хелая. – Тбилиси, 1986. – 176 с.
17. Чудинова Ю.В. Жанр «эссе» в современном литературоведении // Гуманитарные исследования. – 2010. – № 4(36) – С. 267–273.
18. Швець Г.Д. Есеїстика Василя Барки: жанрова специфіка та проблематика: Автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 / Г.Д. Швець; КНУТШ. – Київ, 2006.
19. Шебеліст С. Теоретичні аспекти жанру ессе. / С. Шебеліст // Слово і Час. – 2007. – № 11. – С. 48–56.
20. Hartle, Ann. "The Essay as Self-Knowledge: Montaigne's Philosophical Appropriation of History and Poetry." Essays in Honor of Donald Phillip Verene. Ed. Glenn Alexander Magee. Charlottesville, Virginia : Philosophy Documentation Center, 2002. p. 63–83.

В статье рассматривается вопрос возникновения, становления и развития жанра эссе в различных литературных традициях мира. Особое внимание уделяется выявлению исторических, социально-политических причин и предпосылок, обусловивших его появление. Определяются дифференциальные текст-типологические черты эссе на начальном этапе его функционирования.

Ключевые слова: эссе, рефлексия, личность автора, праэссеистика.

The article elucidates the problems of the origin, formation and development of the essay in various literary traditions of the world. A special attention is drawn to the identification of historical and socio-political causes and background of the analyzed genre. Differential text-typological features of essays on the initial stage of its functioning are defined.

Key words: essay, reflection, the author's identity, proto-essayism.